

Beyrut 1405/1985; F. W. Zimmermann, *Al-Fârâbî's Commentary and Short Treatise on Aristotle's De Interpretatione*, Oxford 1981; Han-nâ el-Fâhûrî — Halil el-Cer, *Târîhu'l-felsefeti'l-'Arabiyye*, Beyrut 1982, II, 90-155; Nâcî et-Tik-rîfî, *el-Felsefetü'l-ahlâkiyye'l-Eflâtûniyye 'inde'l-müfekkiri'l-İslâm*, Beyrut 1402/1982, s. 302-317; Abdüsselâm b. Abdülâlî, *el-Felsefetü's-siyâsiyye 'inde'l-Fârâbî*, Beyrut 1982; *Ebü Naşr el-Fârâbî ft zikra'l-elfiyye li-vefâtihi* (tak-dim İbrâhim Medkûr), Kahire 1403/1983; Bay-raktar Bayraklı, *Fârâbî'de Devlet Felsefesi*, İs-tanbul 1983; F. Rosenthal, *Merâhicü'l-'ulemâ 'il-müslimîn* (trc. Enîs Feriha), Beyrut 1403/1983, s. 18, 54, 65, 137, 146, 180, 185; Mahmut Ka-ya, *İslâm Kaynakları Işığında Aristoteles ve Felsefesi*, İstanbul 1983, s. 128-131, 242; Âtîf el-İrâkî, *Şevrâtü'l-'akl fi'l-felsefeti'l-'Arabiyye*, Kahire 1984, s. 87-118; N. Rescher, *Te'tav-vurü'l-man'îkî'l-'Arabî* (trc. Muhammed Meh-rân), Kahire 1985, s. 160, 295-307; H. Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Hüseyin Hatemi), İstanbul 1986, s. 159-167; Hâmid Tâhir, *el-Medînetü'l-fâzıla beyne Eflâtûn ve'l-Fârâbî*, Ka-hire 1406/1986; Necatî Öner, *Klasik Mantık*, Ankara 1986, s. 164; M. Ali Ebû Reyân, *Târî-hu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, İskenderiye 1986, s. 353-396; Muhammed Âbid el-Câbirî, *Na-h-nû ve't-tûrâs*, Dârülbeyzâ 1986, s. 55-86; a.m.f., *Bünyetü'l-'aklî'l-'Arabî*, Beyrut 1987, s. 418-436; Macit Fahri, *İslâm Felsefesi Tarihi* (trc. Kasım Turhan), İstanbul 1987, s. 91-104; a.m.f., "The Ontological Argument in the Arabic Tradition: Case of Al-Fârâbî", *St. I*, LXVI (1986), s. 5-17; a.m.f., "Felsefetü'l-Fârâbî el-ğul'kiyye ve şîlatühâ bi'l-ahlâkî'n-Nikomahya", *el-Ebhâs*, XXXVIII, Beyrut 1990, s. 41-61; a.m.f., "Man'îku Aristu beyne'l-Fârâbî ve İbn Rüşd", a.e., XL (1992), s. 107-128; Mustafa Çağrı, *İs-lâm Düşüncesinde Ahlâk*, İstanbul 1989, s. 73-95; *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sînâ Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 1990; M. Galston, *Politics and Excel-lence: The Political Philosophy of Al-Fârâbî*, Princeton 1990; M. Naci Bolay, *Fârâbî ve İbn Sînâ'da Kavram Anlayışı*, İstanbul 1990; Ah-med Şemseddin, *el-Fârâbî*, Beyrut 1411/1990; M. J. L. Young, *Religion, Learning and Scien-ce in the Abbasid Period*, Cambridge 1990, s. 378-388; I. R. Netton, *Al-Fârâbî and His School*, London-New York 1992; Fahrettin Olguner, *Fârâbî*, İzmir 1993; İbrâhim Mustafa İbrâhim, *Mef-hûmü'l-'aklî fi'l-fikri'l-felsefî*, Beyrut 1993, s. 71-72; Necip Taylan, *İslâm Düşüncesinde Din Felsefeleri*, İstanbul 1994, s. 111-174; J. La-meer, *Al-Fârâbî and Aristotelian Syllogistics*, Leiden 1994; Aydın Sayılı, "Fârâbî ve Tefek-kür Tarihindeki Yeri", *TTK Belleten*, XV/57 (1951), s. 1-60; Ahmet Ateş, "Fârâbî'nin Eser-lelerinin Bibliyografyası", a.e., s. 175-192; Fuad Haddad, "Al-Fârâbî's Views on Logic and Its Relation to Grammar", *IQ*, XIII/4 (1969), s. 192-207; Halil Cerr, "Fârâbî «Füsûsü'l-Hi-kem»'in Yazarı mıdır?" (trc. Kifayet Özeydin), *ÂÜİFD*, XVIII (1970), s. 153-162; S. Pines, "İbn Sînâ ve Risâletü'l-füsûs fi'l-hikme'nin Ya-zarı" (trc. Kifayet Özeydin), a.e., XIX (1973), s. 193-196; Korkis Avvâd — Mihâl Avvâd, "Râ'i-dü'd-dirâse 'an Ebî Naşr el-Fârâbî", *el-Mev-rûd*, IV/3, Bağdad 1395/1975, s. 165-268; Emel Esin, "Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı", *İTED*, VI/3-4

(1976), s. 81-140; Mehmet Aydın, "Fârâbî'nin Siyasî Düşüncesinde Saadet Kavramı", *ÂÜİFD*, XXI (1976), s. 303-316; a.m.f., "Fârâbî'nin Ru-hun Ölümsüzlüğüne Dair Görüşü İle İlgili Bazı Yanlış Anlamalar", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Der-gisi*, sy. 5, Ankara 1982, s. 121-128; Refik el-Acem, "el-Man'îkî fi eb'âdihî'l-İslâmiyye ve'l-'Arabiyye beyne'l-Fârâbî ve'l-Gazzâlî", *el-Ebhâs*, XXXV, Beyrut 1987, s. 21-52; Muhsin Mehdi, "Al-Fârâbî's Imperfect State", *JAOS*, CX/4 (1990), s. 691-720; Cîrâr Cehâmî, "Hu-rûfû'l-Fârâbî lûgatü felsefiyye em felsefetü lûğa", *Havliyyâtü fer'î'l-edebî'l-'Arabiyye*, sy. 5, Beyrut 1990, s. 125-133; Rıdvân es-Seyyid, "Medînetü'l-fukahâ ve medînetü'l-felâsife", *el-İctihâd*, II, Beyrut 1990, s. 123-132; S. Stroumsa, "Al Fârâbî and Maimonides on the Christian Philosophical Tradition", *Isl*, LXVIII (1991), s. 263-287; Kabir Ahmad Khan, "A Select Bibliography of Writings on al-Fârâbî in English", *Muslim World Book Re-view*, XIII/2, Leicester 1993; Abdülhak Adnan, "Fârâbî", *İA*, IV, 451-469; Richard Walzer, "al-Fârâbî", *EI²* (İng.), II, 778-781.

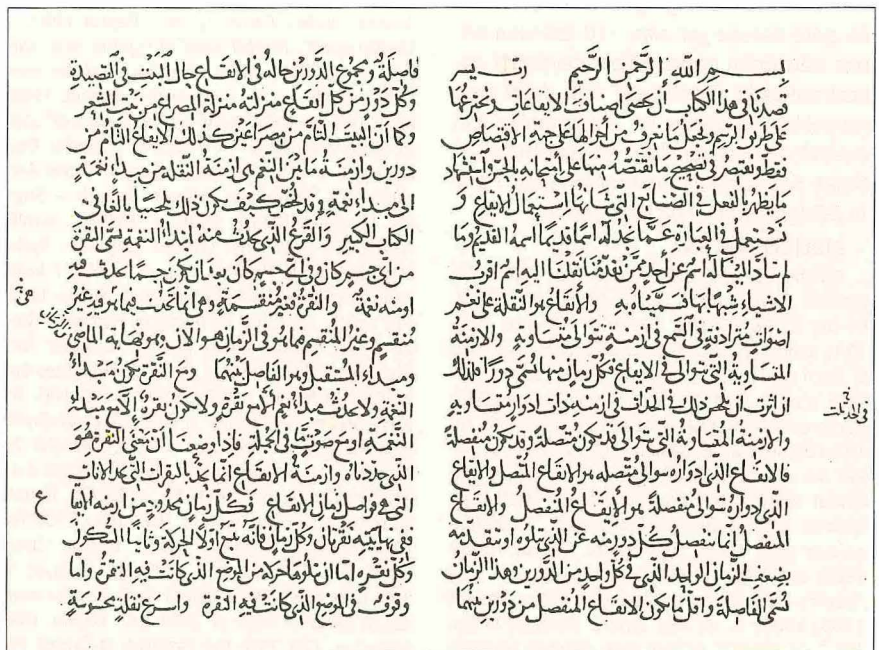
MAHMET KAYA

□ MÜSİKİ. Felsefe dünyasında "Mu-allim-i Sâni" lakabı ile tanınan Fârâbî müzik alanında da birçok tarihçi ve mü-siki nazariyatçısı tarafından "Muallim-i Evvel" olarak kabul edilmiştir. Fârâbî müzik nazariyatını Aristo, Themistius ve Euclides gibi ünlü âlimlerin Arapça'ya tercüme edilen eserlerinden tanımıştır.

Ayrıca Ya'kûb b. İshak el-Kindî'nin bu alandaki çalışmalarından da haberdardı. Daha sonra yazdığı eserlerde ve özellikle *el-Mûsika'l-kebîr*'de Yunanlılar'ın na-zariyatını şerh etmekle kalmamış, iyi bir fizikçi ve matematikçi olduğu için Yunan-lılar'dan eksik şekilde intikal eden na-zariyat bilgilerini tamamlamış, hatta bir-çok noktada onların hatalarını düzelt-miştir. Bundan başka çalgılarla ilgili ayrıntılı incelemeler yapmış olması ve ses fiziğiyle ilgili çalışmalarında Yunanlılar'ı aşması ona müzik tarihinde müstesna bir yer kazandırmıştır.

Müzik ilmini nazarı ve amelî olarak iki bölümde ele alan Fârâbî'nin *el-Mûsika'l-kebîr*'i incelendiğinde onun sadece bü-yük bir nazariyatçı değil aynı zamanda mü-siki sanatını fiilen icra eden bir sanat-kâr olduğu açıkça görülmektedir. Müzik nazariyatına olan ufkunu sonucunda konuları büyük bir açıklıkla ifade edebilmesi, an-cak onun bu sanattaki yüksek icracılığı ile açıklanabilir. Birçok kaynakta sözü edilen, Fârâbî'nin bir mecliste saz ça-larak orada hazır bulunanları önce güldü-rüp sonra ağlattığı ve sonunda herkesi uyutarak meclisten çıkıp gittiği şeklin-deki rivayetin tamamıyla hayal mahsulü olmadığı düşünülse bile burada büyük bir abartmanın bulunduğu muhakkaktır. Ayrıca bazı eserlerde ud ve kanunun Fâ-

Fârâbî'nin *Kitâbu'l-İhşâ' fi'l-İşkâ'at* adlı risâlesinin ilk iki sayfası (Manisa İ. Halk Ktp., Mecmua, nr. 1705, vr. 59^b-60^a)

râbî tarafından icat edildiğine dair ifadeler rastlanmaktaysa da bu sazların Fârâbî'den önce de kullanıldığı bilindiğine göre onun belki bu sazların düzeninde bazı hamleler yapmış olabileceğini kabul etmek gerekir.

Fârâbî'nin müsikeye dair eserleri şunlardır: 1. *el-Mûsika'l-kebîr*. Asıl adı *Kitâbü Şinâ'ati 'ilmi'l-mûsika* olan bu eser İbn Ebû Usaybia'nın ifadesiyle *el-Mûsika'l-kebîr* adıyla şöhret bulmuştur (daha önce Kindî'nin eseri de bu adla anılmaktaydı). İki bölümden meydana gelen *el-Mûsika'l-kebîr*'in "el-Medhal ilâ sînâati'l-mûsika" başlıklı ilk bölümünün bazı kütüphanelerde müstakil bir nüsha halinde yer alması, başta Henry George Farmer olmak üzere birçok araştırmacının Fârâbî'nin bu adla ayrı bir eseri daha bulunduğunu ileri sürmesine sebep olmuştur. Özellikle Türkiye'de Fârâbî ile ilgili yayınlarda bu hataya sık sık rastlanmaktadır. Dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan (Shiloah, s. 106-107) eser Gattâs Abdülmelik Haşbe tarafından neşredilmiştir (Kahire 1967). 2. *Kitâbü İhşâ'ül-îkâ'ât*. Müsiki usullerine dair olan bu eserin tek nüshası 1958 yılında Ahmet Ateş tarafından Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde tesbit edilmiştir (nr. 1705, vr. 59^b-92^b). Eserde

ikân terkipleri, temel usullerin taksimatı ve tasnifi gibi konuları inceleyerek ikân ameli yönünü ele alan Fârâbî, ayrıca İshak el-Mevsılî'nin *Te'lifü'n-nağam* adlı eserindeki bazı görüşleriyle, Arap usullerini bırakıp Yunanlılar'ın usulleriyle meşgul olmasından dolayı Kindî'yi de tenkit etmiştir. 3. *Kitâbü fi'l-îkâ'ât*. Fârâbî'nin usullere dair ikinci eseri olup burada ikân prensipleri üzerinde durulmuştur. Eserin tek nüshası Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndedir (III. Ahmed, nr. 1878, vr. 160^b-167^a).

Fârâbî müsikeyle ilgili bu eserlerinin dışında *İhşâ'ül-îkâ'ât* adlı risâlesinde de müsiki konusuna yer vermiştir. Eserde melodilerin çeşitleri, nasıl terkip edildikleri, daha tesirli olmaları için ne gibi özelliklere sahip bulunmaları gerektiğini bilmeye yarayan bir ilim şeklinde tarif edilen müsiki müşâhede ve uygulama yolu ile öğrenilen, yani matematiğin kapsamında bulunan bir ilim olarak incelenmiştir.

Fârâbî'nin Avrupa'nın muhtelif kütüphanelerinde bulunan müsikeye dair çeşitli yazıları, Henry George Farmer tarafından kısaltılmış İngilizce tercümeleleriyle birlikte *al-Fârâbî's Arabic-Latin Writings on Music* adıyla neşredilmiştir (Glasgow 1934).

BİBLİYOGRAFYA:

Fârâbî, *Kitâbü İhşâ'ül-îkâ'ât*, Manisa İl Halk Ktp., nr. 1705, vr. 59^b-92^b; a.mlf., *Kitâbü fi'l-îkâ'ât*, TSMK, III. Ahmed, nr. 1878, vr. 160^b-167^a; a.mlf., *el-Mûsika'l-kebîr* (nşr. Gattâs Abdülmelik Haşbe), Kahire 1967, I-II; a.mlf., *İhşâ'ül-îkâ'ât* (trc. Ahmet Ateş), İstanbul 1989, s. 104-106; Beyhakî, *Tetimme*, s. 16-20; İbn Ebû Usaybia, *Üyûnü'l-enbâ*, Beyrut, ts., s. 608; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 153-157; H. G. Farmer, *A History of Arabian Music to the XIIIth Century*, London 1929, s. 175-177; a.mlf., *The Sources of Arabian Music* (nşr. Hüseyin Nasâr), Kahire 1957, s. 159-167; a.mlf., "The Influence of Al-Farabi's Ihsa al-Ulum on the Writers on Music in Western Europe", *JRAS*, sy. 3 (1932), s. 561-592; A. Shiloah, *The Theory of Music in Arabic Writing's* (c. 900-1900), München 1979, s. 101-108; Saïd Zâyed, *Nevâbiğu'l-fikri'l-'Arabî*, Kahire 1980, s. 67; Münâ Sancakdâr Şarânî, *Târîhu'l-mûsika'l-'Arabîyye ve âlâtiha*, Beyrut 1987, s. 188-195; G. D. Sawa, *Music Performance Practice in the Early 'Abbâsîd Era 132-320 AH/750-932 AD*, Toronto 1989, s. 1-107; Eckhard Neubauer, "Die Theorie vom Iqâ'", *Oriens*, XXXIV, Leiden 1994, s. 103-173; Abdülhak Adnan, "Fârâbî", *İA*, IV, 455-456.

ALÂEDDİN JEBRİNİ

FÂRÂBÎ, İshak b. İbrâhim

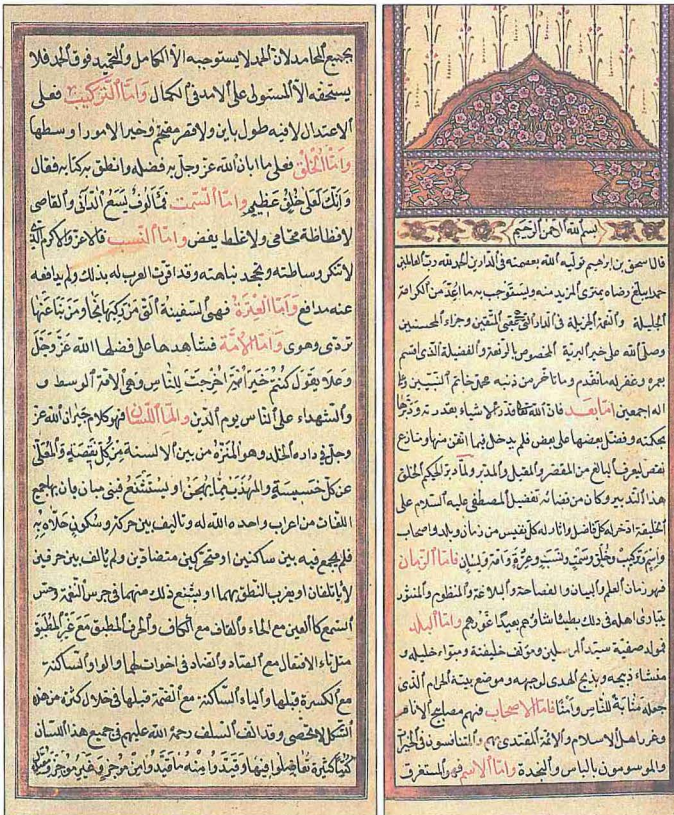
(إسحاق بن إبراهيم الفارابي)

Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî
(ö. 350/961 [?])

Arap dili âlimi, lugatçı.

282'de (895) doğan dil âlimi ve edip Ebû Mansûr el-Ezherî'nin akranı olmasına bakarak III. (IX.) yüzyılın sonlarında veya IV. (X.) yüzyılın başlarında doğduğu söylenebilir. Türkistan'daki Fârâb şehrine nisbetle anılır. Kâtib Çelebi, nisbesini yanlışlıkla Fârâbî şeklinde kaydetmiştir (*Keşfü'z-zunûn*, I, 774). Meşhur lugatçı İsmâil el-Cevherî'nin dayısı ve hocası olan Fârâbî'yi büyük Türk filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî ile karıştıranlar olmuştur. Yemen'e gittiğine ve *Dîvânü'l-edeb* adlı eserini orada yazdığına dair bilgiler doğru değildir. *Dîvânü'l-edeb*'in bir nüshasını Ebû'l-Alâ el-Maarrî'den ikmal eden Yemenli bir şahsın Fârâbî ile karıştırılması sebebiyle onun Yemen'e gittiği zannedilmiştir. Muhtemelen ilk öğrenimini Fârâb'da yapan Fârâbî'nin daha sonraki tahsili ve hayatı hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Vefat tarihi de kesin olarak belli değildir. Ancak Süyûtî 350'de (961) öldüğünü zikretmektedir.

Eserleri. 1. *Dîvânü'l-edeb*. Arapça lugatların en önemlilerinden biridir. Bu eserde fiillerin türüne ve isimlerin kâliplerine göre bab ve fasıl sistemiyle bi-

İshak
b. İbrâhîm
el-Fârâbî'nin
Dîvânü'l-
edeb adlı
eserinin
ilk iki sayfası
(Süleymaniye Ktp.,
Ayasofya,
nr. 4678)